

Inhoud

DEEL I

DE VOORUITZICHTEN VAN EEN SCHILDER

1 De quidditas 15

I | 's-Hertogenbosch, 1629 15

II | Leiden, 1629 18

III | 's-Hertogenbosch, 1629 21

IV | Leiden, 1629 25

V | New York, 1998 38

VI | Den Haag, winter 1631-1632 42

DEEL II

EEN LICHTEND VOORBEELD

2 Jan en Maria 57

I | Zondigheden, maart 1571 57

II | Boetedoening 84

3 Pietro Paolo 95

I | Schilderen tussen de ruïnes 95

II | In de schaduw van Giulio Romano? 113

III | Gegeven paarden 128

IV | Broederschappen 142

4 Apelles in Antwerpen 161

I | Kamperfoelie 161

II | Tulpen 170

III De last van het geloof	176
IV De volleerde heer	190
V Rubens voor export	208

DEEL III
HET WONDERKIND

5 RHL 219

I O Leyda gratiosa	219
II Gronden	235
III Geschiedenislessen	249

6 De competitie 271

I Zomers kaarslicht, 1627	271
II De (beperkte) samenwerking	284
III Door geloof alleen	299
IV Op jacht naar volmaaktheid	311
V Gezichten maken	322

DEEL IV
DE VERLOREN ZOON

7 Amsterdam anatomisch ontleed 333

I De stad in vijf zintuigen	333
II Ontroeren, niet choqueren	347
III Autopsie	367

8 Lichaamstaal 379

I Huwen en opdoffen	379
II Schendingen	402
III Furie	418
IV De bewegende vingers	430
V Simsons ogen	433
VI Worsteling met Rubens	441

9 Over de drempel 461

I | De zon schilderen met houtskool, mei 1640 461

II | Over de drempel 472

III | Voortstuwing 493

IV | Gevallen vogels, juni 1642 513

DEEL V

DE PROFEET

10 Blootstelling 523

I | Het echte werk? 523

II | De veranderlijke lijn 536

III | Blootstelling 549

11 De prijs van schilderkunst 566

I | De handschoen 566

II | Apelles beschouwt de buste van Homerus? 583

III | Opofferingen 595

12 De toereikendheid van genade 615

I | Ruwe behandeling 615

II | Gemengd gezelschap 634

III | Rust 652

IV | Non-finito, zomer 1667 660

DEEL VI

HET VERVOLG

13 De schim van Rembrandt 677

I | Huygens' ogen 677

II | Gerards ogen 679

III | Rembrandts ogen 689

Opmerking van de auteur	693
Noten	695
Bibliografie	747
Dankwoord	755
Illustratieverantwoording	757
Register	759

DEEL I

DE VOORUITZICHTEN VAN
EEN SCHILDER

De quidditas

I | 's-Hertogenbosch, 1629

Na dertig salvo's moesten de kanonnen afkoelen. Dus misschien waren dat de momenten waarop Constantijn Huygens dacht dat hij nachtegalen boven de artillerie uit hoorde zingen.¹ De ramen van het hoofdkwartier van Frederik Hendrik, de prins van Oranje, boden van veraf een panoramisch uitzicht op de belegering. Vanuit die positie had Huygens, als het hem gevraagd was, prachtig het soort weidse overzichtsgravures van de oorlogshandelingen kunnen maken dat diende als getuigschrift van de genialiteit van een bevelhebber die in de herinnering voort wilde leven als een gelijke van Alexander of Scipio. Dit soort taferelen zijn wel beschreven als theaters van heldenmoed. En voor een literair oog als dat van Huygens zal het verre uitzicht vanuit zijn torenkamer de indruk hebben gewekt van een grote maskerade, fel verlicht door vuurwerk, luidruchtig door toedoen van allerlei apparaten, en met veel vertoon van banieren. Maar hij wist ook dat dit soort feestelijke parades ondanks hun rommelige aanblik in werkelijkheid geleid werden volgens een strak schema: eerst de pijpers en de trommels, vervolgens fantastisch opgetuigde paarden, daarna narren en mannen in leeuwenhuiden, papier-maché dolfijnen en draken en ten slotte triomfwagens à l'antique, getrokken door met festoenen getooide ossen of een enkele kameel.

Maar dit was heel iets anders: in schijn een plan en in werkelijkheid een chaos. De afstand verleende de handelingen geen logica. Mensen renden zenuwachtig heen en weer, als ratten in een storm. Bereden kurassiers en arkebussiers waagden nu en dan een uitval door de rook, galoppeerden over de bloederige overblijfselen van mannen en paarden en schoten optimistisch hun haakbussen leeg op de buitenste forten. Vóór hen, in de laaggelegen, drassige grond, kropen sappeurs voorzichtig door de loopgraven, met de begrijpelijke angst geraakt te worden door het vuur van hun eigen mensen. En dan waren er nog degenen die te midden van al die beweging opvallend weinig activiteit ontplooiden: ze lagen met hun hoofd tegen een ton geleund

te snurken, dobbelden, rookten een pijp, of bungelden, als ze bijzonder veel pech hadden gehad, aan een afschrikwekkende galg. Af en toe kronkelde er in de schemering een mortiergranaat door de inktzwarte lucht, op zoek naar een dak in de stad, en dan ontvouwde zich een kleine bloem van vermiljoenkleurig vuur tegen de sterrenhemel.

Als jongste van de twee secretarissen van de prins van Oranje besteedde Constantijn Huygens bijna al zijn tijd, dag en nacht, aan het ontcijferen van onderschepte gecodeerde boodschappen van de Spaanse en Vlaamse troepen binnen de belegerde domstad 's-Hertogenbosch. Toen Frederik Hendrik hem prees om zijn vaardigheid op dit gebied wuifde Huygens, die tijdens zijn rechtenstudie aan de Universiteit van Leiden speciaal was opgeleid in de kunst van het coderen, het compliment weg. Met hoffelijke bescheidenheid zei hij dat het 'slechts ezelswerk' was, alleen mysterieus voor hen die niet waren ingewijd in deze kunst.² In werkelijkheid betekende het veel geploeter tijdens doorwaakte nachten, en Huygens bekende later er trots op te zijn dat hij alle vijandige documenten die hij in handen had gekregen, had ontcijferd. Maar nu en dan gunde hij zichzelf enige afleiding en nam hij zijn ganzenveer ter hand om in het Latijn, Nederlands of Frans gedichten te schrijven in zijn elegante handschrift, de vlaggetjes van zijn v's klappend als een zweep. Zijn witte vingers gleden over het papier, en als hij klaar was strooide hij een fijne waaier wit zand op het vel om de donkere, bevallige regels te drogen.

Het was 1629: de zestigste oorlogszomer voor de Nederlanden. Honderdachtentwintigduizend zevenenzeventig mannen waren onder de wapenen geroepen voor de Republiek.³ Het land waarvan sommige buitenlanders (zelfs als ze druk bezig waren munitie te kopen van de wapenhandelaren) dachten dat het flegmatisch was, was één enorm, krioelend garnizoen geworden. Sleperspaarden, die meer gewend waren hooiwagens te trekken, werden nu met twintig of dertig tegelijk voorgespannen om veldstukken en kanonnen te slepen. De bierhuizen zaten zo volgepakt met soldaten, onder wie veel buitenlanders die vloekten in het Engels, Zwitser-Duits of Frans, dat de vaste gasten gedwongen werden naast de duiven op stoepen en bankjes neer te strijken. Achtentwintigduizend mannen van dit machtige leger waren gelegerd voor 's-Hertogenbosch, midden in Brabant, de provincie waar Huygens' voorouders en ook die van de prins vandaan kwamen. Sinds mei hadden ze zich ingespannen om de bisschopsstad te veroveren op de ongeveer tweeduizend man die haar verdedigden voor de Habsburgse aartshertogin Isabella in Brussel en haar neef koning Filips IV van Spanje. Maar de belegering,

die was begonnen in de knisperende frisheid van de lente, was in de grijze, vochtige zomer in ondankbaar geploeter veranderd.

De militaire bevelhebber van 's-Hertogenbosch had de laaggelegen velden voor de aarden wallen van de stad onder water laten lopen, waardoor een onbegaanbaar moeras was ontstaan. De Engelse ingenieurs van Frederik Hendrik pompten het land vervolgens droog met verplaatsbare, door paarden aangedreven molens, en dan zette de logge machinerie van het leger zich weer krakend in beweging voor een nieuwe aanvalspoging op de buitenste linie van forten. Kapiteins van de piekeniers en de musketiers bepaalden hun strategieën. Wapentuig werd opgewreven, sabels werden gewet op de slijpsteen. Vonken vlogen in het rond. Er werd een poging gedaan om althans één laag van de aangekoekte bruine en gele smurrie van de chirurgijnstafels af te schrapen. Maar in juli werd het leger voor zonsopgang gewekt door een bui die dagen aanhield en elke strategie oploste in een brij van stromend water en kleffe modder. Achter de soldaten bleef de tros meelopers, die talrijker waren dan de manschappen, in het soppende slik bivakkeren, een kermisterrein vol vogels van zeer diverse pluimage: echtgenotes en hoeren, naaisters en wasvrouwen, baby's aan de borst en snotneuzen die zakken rolden of kroezen bier achteroversloegen, ongediertevangers, piskijkende kwakzalvers, bottenzetters, marketenters met pluimen op hun hoed die een koninklijke som vroegen voor een uitgedroogde broodkorst, schenksters, orgeldraaiers, halfwilde honden op zoek naar botten, en verformfaaide luizige zwervers die zomaar wat rondhingen, hologig en waakzaam als zeemeeuwen die, aange trokken door de visresten, achter een haringschuit aan vliegen.

Het was half augustus voor de grond droog genoeg was en de prins op kon trekken. Maar inmiddels was een leger van tienduizend Spaanse, Italiaanse en Duitse soldaten de oostelijke grensprovincies van de Republiek binnengevallen met het doel Frederik Hendrik af te leiden en hem te dwingen de belegering op te heffen. Van het platteland kwamen berichten over de gebruikelijke gruwelen: vrouwen die werden verkracht, dieren die werden geroofd en ter plekke afgeslacht, massa's ontredderde dorpelingen die naar de bossen vluchtten of regelrecht het riet in roeiden. De vrouw van de prins, Amalia van Solms, die vreesde dat haar koppige man het slachtoffer zou worden van zijn eigen hardnekkigheid, liet een dichter-geleerde een Latijns gedicht schrijven in de stijl van de heldenodes van Ovidius, gericht tot 'Frederik Hendrik die met te veel standvastigheid vecht onder de muren van 's-Hertogenbosch'.⁴

Maar de prins, een kleine, koppige man met een puntige snor en een

kordaat, geagiteerd voorkomen, was niet onder de indruk. Stond hij niet net als Jozua bij het volk bekend als ‘De Stedendwinger’?⁵ Hij zou de paapse bisschop en al die monniken en nonnen zien afdruipten met de kruiperige onderdanigheid van de verliezer. Hoewel hij geen fanatieke calvinist was, vond Frederik Hendrik toch dat de Sint-Jan gezuiverd moest worden van de katholieke afgodsbeelden. Dat zou de pijnlijke herinnering aan de overgave van Breda, de stad van zijn vader, vier jaar eerder, wat verzachten. Voor Frederik Hendrik was de inname van Den Bosch niet gewoon de zoveelste trofee in het eindeloze bloedbad van de oorlog. Het was zijn bedoeling om de Spaanse Habsburgers eens en voor altijd te laten zien dat ze geen andere keuze hadden dan onvoorwaardelijk de soevereiniteit en vrijheid van de protestantse Republiek der Verenigde Nederlanden te aanvaarden.

Zo werd het dus ernst met de belegering en stierven de eerste mensen achter de bastions en in de vette klei. De ‘konijnen’ groeven maar door in de verstikkende duisternis, ondermijnden de aarden wallen van de vijand, plaatsten tijdontstekingen en baden dat ze gespaard zouden blijven voor de mijnen van de tegenpartij. Boven hen, in het open veld, werden ledematen verbrijzeld door geweervuur of afgehakt op de schraagtafels van de chirurgijns. In de ingesloten, overvolle stad raakten mensen bekneld tussen smeulend hout en bergen verbrijzelde baksteen. In de kapellen van de gotische Sint-Janskerk werden kaarsjes gebrand voor de tussenkomst van de Heilige Maagd. Moge Onze-Lieve-Vrouwe zorgen voor een snelle verlossing...

II | Leiden, 1629

Rembrandt schilderde zichzelf sinds kort in wapenrusting. Niet het hele harnas. Alleen kurassiers, die het risico liepen door piekeniers onder de staartriem gestoken te worden, deden daar nog aan. Maar een enkele keer vond Rembrandt het leuk met zijn halsberg te pronken. Dat was een scharnierend kraagstuk dat de onderkant van de hals, de sleutelbeenderen en het bovenste deel van de rug bedekte, en het stond goed onder een gedraaide zijden sjaal of ‘sluyer’; een stalen toets voor het geval men hem te fatterig vond. Hij was absoluut niet van plan in dienst te gaan, al had hij als drieëntwintigjarige de leeftijd om bij de schutterij te dienen en was bovendien zijn oudste broer bij een ongeluk in de molen invalide geworden. Nee, dit was een sociale wapenrusting, militaire chic, vergelijkbaar met het bestudeerde

veldtenu van twintigste-eeuwse politici die uit actieve dienst zijn getreden, of met het camouflagejack van de stedelijke paratroeper. Rembrandts halsberg met de glanzende klinknagels gaf hem het voorkomen van een soldaat zonder de bijbehorende verplichtingen.

En toen werd de zomer abrupt verkild door gevaar. Begin augustus 1629 was tot ieders verbazing Amersfoort vrijwel zonder dat er een schot was gelost in handen gevallen van het keizerlijke leger. Erger nog, de bevende vroede vaders hadden hun poorten opengezet voor de Italiaanse en Duitse soldaten, die onmiddellijk aan het werk gingen om de kerken weer aan Maria te wijden. Er werd met wierookvaten gezwaaid. Er werden nonen en complete gezongen. De paniek zou niet lang duren. Een bliksemanval op de keizerlijke citadel in Wesel verraste bij zonsopgang het garnizoen, waardoor het katholieke leger van zijn achterhoede werd afgesneden, en de invasietroepen gedoemd waren tot een jammerlijke terugtocht. Maar zolang het duurde heerste er een echte crisissfeer. Compagnieën van parttime schutters – brouwers en ververs, mannen die zolang iedereen zich kon herinneren nooit iets dreigenders hadden gedaan dan op zondag rondparaderen met fraaie laarzen en opzichtige sjerpen, of schieten op houten papegaaien op een paal – werden nu naar de oostelijke grenssteden gestuurd. Ze moesten daar de beroepssoldaten aflossen zodat die actief strijd konden voeren in de belegerde gebieden. Oppervlakkig gezien leek het meeste bij het oude te zijn gebleven. Er stonden nog stokvis en boter op tafel. Studenten aan de universiteit doezelden als altijd weg tijdens colleges over Sallustius, lieten zich 's avonds vollopen en stonden dan te lallen tegen de gesloten luiken van de fatsoenlijke burgers. Maar de oorlog was niet helemaal ongemerkt aan Leiden voorbijgegaan. Van de patriottische persen rolden propagandaprenten die de burgers tot in detail herinnerden aan de gruwelen die men had verduurd toen de steden van Holland vijftig jaar eerder zelf belegerd waren geweest. Studenten aan de school voor krijgskunst moesten houten modellen van fortificaties en geschutemplacements maken. Sommigen werden zelfs meegenomen naar het slagveld in Brabant om te zien of hun ideeën de vuurproef konden doorstaan. In het Galgewater en de Oude Rijn lagen schuiten tot hun boorden in het water, de ruimen volgepakt met stormhoeden en hellebaarden naast kratten rapen en vaten bier.

Dus kwam het Rembrandt goed uit zich op te tuigen als militair persoon. Nu betekende 'persoon' in de zeventiende eeuw natuurlijk *persona*: een vermomming of rol die vertolkt werd door een acteur. Rembrandt speelde zijn rol, en de zachte schaduwen op zijn gezicht compliceerden het masker, sug-